

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
Edebiyat Fakültesi
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI
Dergisi

Kurucu:
A. Caferoğlu

İSTANBUL
İ. Ü. Basımevi ve Film Merkezi
2000

ARAPÇA ve FARŞÇA TAMLAMALARIN TÜRKÇE CÜMLEYE KATILMA ŞEKİLLERİ

Musa DUMAN

Amaç:

Türkçe, bilinen tarihinden bu yana, siyasî ve kültürel münasebetlerin bir sonucu olarak bir çok dil ile unsur alış verişinde bulunmuş, bu bazen fonolojik bir etki, bir ek, bir kelime, bazen de cümle kuruluşuna tesir eden bir yapı şeklinde olmuştur. Türkçe'deki alıntı unsurların ise daha çok Arapça ve Farsça kaynaklı oldukları malûmdur. Coğrafi yakınlık ile birlikte din ve edebiyat yoluyla gerçekleşmiş bulunan kültürel münasebet Arapça ve Farsça unsurların Türkçe'ye daha yoğun bir şekilde girmesine yol açmış, öyle ki, bir kısım insanların Batı Türkçesinin Osmanlı Türkçesi diye adlandırdığımız bir dönemine, Arapça, Farsça ve Türkçe'den mürekkep bir başka dil olarak bakmalarına sebep olmuştur.

Arapça ve Farsça'dan alıntı dil unsurları içinde ise tamlamaların elbette çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Tek tek kelimelerin ve bazı çok kullanılan terkiplerin günümüz Türkçesindeki karşılıklarını sözlüklere bakarak bulmak mümkün olduğu hâlde, isim ve sıfat tamlamalarının manalarını anlamak ve karşılıklarını vermek ayrı bir çabayı ve dikkati gerektirmektedir. Bu çabaya yol gösterecek ve dikkate ışık tutacak açıklamalar da, maalesef, gramer kitaplarımızda yeterince yer almış değildir¹. Bu kitaplarda sadece, bu terkiplerin iki ke-

1. Bu konuda müstakil bir çalışma olarak Duman 1987 zikredilebilir. Klâlik Osmanlı Türkçesi devresine ait dört ayrı eserin (Lami'î Çelebi, Evliyâ Çelebi (b), Kâtip Çelebi, Yusuf Nâbi) değişik yerlerinden yaklaşık 400 sayfalık bir metnin malzemelerinin değerlendirildiği bu çalışmada tamlamalar yapıları bakımından da incelenmişti. Makalemizde, bu çalışmanın ikinci

limeyle kurulu olanları konu edilerek Türkçe, Farsça, Arapça tamlamalarla ilgili bilgi verilmiş, daha fazla kelimeyle kurulu olanları, örnekleri verilerek 'tetâbu-ı izafet' terimiyle zikredilmekle yetinilmiştir.

Bu çalışmada, söz konusu bu tamlamaların şekil ve anlam yönünden Türkçe cümlelerin bir unsuru olabilme kabiliyetleri üzerinde durulacak, bunların Türkçe yapı içinde cümleye katılmaları, bu dil unsurlarının alıntı şekiller olarak Türkçe unsurlarla ne tür bağlantılar kurabildikleri ve sonuç olarak da bu yapıların Türkçe cümlelerin gramerce sınırları içinde "yabancı" kalıp kalmadıkları konusuna açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

Genel değerlendirme:

Tamlama, eski gramer kitaplarında 'terkîb' veya 'izâfet' adı altında işlenmiş olup isim ve sıfat tamlamalarıyla Arapça lafzî izafet ve Farsça birleşik sıfat yapıları da bu isim altında değerlendirilmiştir (A. C. Paşa, s. 50-51; T. Kenan, s. 40-41). Birbirinin karşılığı olan her üç dildeki yapılar bu konu başlığı altında sıralanırken örnekler de karışık verilmiştir. Meselâ *Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî*'deki ilgili bölüm şöyledir: “*Terkîb*: İki veya müteaddid elfazın terekkeb ve teselsülünden ibaret olup esasen iki nev'dir: nâkıs, tâm. *Terkîb-i nâkıs*, muhatap veya sâmia haber-i nâkıs ifade eden sözdür ki başlıca ikiye ayrılır. izafî, vasfî. *Terkîb-i izafî*, muzaf ile muzafun ileyhten mürekkeptir. Kitabın kabı, çilek tarlası, gül suyu, demir kalem, beytül hüzn, dâr-ı na'îm, hâme-i üstâd, kilk-i debîr. *Terkîb-i vasfî*, sıfat ile mevsûftan mürekkeptir. güzel çiçek, çalışkan çocuk, gözü mavi, seniyyü'l-himem, a'mâl-i mekrûha, râh-ı râst, sebû-yı tehî, şîrîn-zebân, sîne-sâf. ...” (s. 40-441). Dikkat edileceği üzere konumuz burada *terkîb-i nâkıs* olarak adlandırılmaktadır ve birleşik sıfat ve lafzî izafet *terkîb-i vasfî* (sıfat tamlaması) örnekleri olarak verilmektedir. *Terkîb-i vasfîyi* 'sıfat ile mevsuftan (belirten ile belirtilenden) oluşmaktadır' diye açıkladıktan sonra 'gözü mavi, seniyyü'l-himem, a'mâl-i mekrûha, râh-ı râst, sebû-yı tehî, şîrîn-zebân, sîne-sâf' gibi terkiplerin diğerleriyle birlikte sıralanması bugünkü gramer anlayışımızla uyuşmayan örneklendirmelerdir.

Tetâbu-ı izâfât (zincirleme tamlama) ise “Üçten ziyade kelimelerin mütevaliyen birbirine muzaf kılınmasıdır.” (A. C. Paşa, s. 10-11). Üçten fazla kelimenin tamlama ilişkisi içinde birbiri ardınca sıralanması belâgatçiler nazarında zaaf-ı telif, ta'kîd, garâbet, kesret-i tekrâr, tenafür, şiveye mugâyeret gibi fesahatte bir tür kusur sayılmıştır (A. C. Paşa, s. 11). Bu durum hem Türkçe hem

bölümündeki tamlamaların kullanılışları ile ilgili örneklerden de yararlanılmıştır. Konumuzla ilgili olarak buraya, daha çok bazı terim ve özel ad niteliğindeki tamlamaların konu edildiği Kutlu 1993 de ilâve edilebilir.

2. Bunun için şu eserler örnek verilebilir: Meninski, Carbognano, Deny, Keçecizade Fuad Paşa (Cevdet Paşa ile birlikte), Tahir Kenan, Süleyman Paşa, Selim Sabit, Timurtaş, Ergin.

Arapça ve Farsça tamlamalar için söz konusudur (T. Kenan, s. 71; A. C. Paşa, s. 10-11). Belâgat ve gramer kitaplarında bir kusur olarak kabul edilip tenkit edilmişse de (H. K. Kadri, s. 95-96) zincirleme tamlamaların eski metinlerde sıkça kullanıldığı da bir gerçektir. Çoğu zaman benzetme unsurlarından yararlanarak anlatımı süslemek kastıyla, özellikle ağdalı dille yazılmış edebî metinlerde çok kelimeli tamlamalara sıkça rastlanmaktadır. Nabi'nin Tuhfetü'l-Harameyn'indeki bazı ortak unsurları alınmayarak kısaltılmış şu parçadaki tamlama bu hususa güzel bir örnek olabilir: 'Bir kûh-ı ser-bülend üzere ... mebnî ... tekye-i âlî-şân ki resm-i masnû' ve tarh-ı matbû'u *şikest-âver-i endâze-i âsumân-peymâ-yı efkâr-ı dâr-bîn-i mühendisân-ı rûzgârdır*.... Bir yüksek dağ üzerine kurulu şanlı tekke- dir ki lâtif konumu ve sanatkârane sureti zamanın mühendislerinin uzağı gören fikirlerinin gökyüzünü ölçen yöntemlerini (ölçülerini) kıran (hükümsüz kılan) dır (hükümsüz kılmıştır)....'

Şunu belirtmeli ki Türkçe'de Farsça kurallı tamlamalar Arapça kurallılara nispetle daha fazla kullanılmışlardır. Lafzî izafet türü dışında Arapça kurallı tamlamalar çoklukla kitap ve şahıs isimleri, bazı kalıp sözler, ayet ve hadislerden parçalar şeklinde metinlerde yer almaktadırlar:

kerîme-i felenüvellîke kablehû terdâhâ '... ayeti'

gâr-ı ve'l-mürselât '... mağarası'

cünûd-ı elemterevhâ '... askerleri'

hitâb-ı kün 'kün (ol!) hitabı'

ta'lîm-hâne-i utlubulilme minel mehdi '... okulu'

vasf-ı lâfetâ 'lâfetâ özelliği'

hikâyât-ı elferecü ba'de's-şidde '... hikâyeleri'

nâle-senc-i vâ esefâ 'vâ esefâ iniltisini vuran'

nağme-senc-i esselâm 'esselâm nağmesini okuyan'

âyet-i kerîme-i innessafâ ve'l-merve '... ayeti'

derûn-ı Bâbu's-selâm 'Babusselâm'ın içi'

hudûd-ı Beytü'l-Haram 'Beytü'l-Haram'ın sınırları'

ta'yîn-i Rûhu'l-Emîn 'Ruhu'l-emîn'in (Cebrail'in) belirtmesi'

dâire-i tahte'l-ufuk 'ufuk altı dairesi'

ibâdet-hâne-i hafîbü'l-enbiyâ 'peygamberlerin sonuncusunun ibadethanesi'

sûre-i seb'u'l-mesânî 'Fatiha suresi'

dâru's-şifâ-yı İlâhî 'Yaratıcıya ait şifa evi'

kuttâ'u't-tarîk-i mâr-kirdâr 'yılan tabiatlı ? yol kesiciler'

Günümüz Türkçesi için artık tamamen yabancı olan bu yapıların, eski metinlerin anlaşılması ve aktarılması çalışmalarında kolaylık sağlayacak bilgiyi edinmek üzere esaslarını tespit etmek büyük bir zaruret halini almıştır. İzzeti nefis, hüsnü zan, resmi geçit³ gibi tamlamalar günlük dilde, tek tek kelimelerin anlamıyla değil, bütünüyle müstakil bir kelime değerinde anlam kazanmış olduklarından bunların aktarılması gibi bir mesele söz konusu değildir. Ancak bunlar da zaten iki kelimeli tamlamalardır ve Farsça izafet kuralları çerçevesinde anlaşılması zor olmayan yapılardır.

İsim Tamlaması, Sıfat Tamlaması:

Arapça ve Farsça tamlamalar, Türkçedekine denk bir biçimde isim ve sıfat tamlaması olarak bulunmaktadırlar. Tamlamanın isim veya sıfat tamlaması oluşunu ikinci unsur tayin etmektedir. İkinci unsur ise, tek bir kelime olabildiği gibi, özellikle Farsça kurallı tamlamalarda isim veya sıfat tamlaması da olabilmektedir. Bu durumu ayırt edici bir şekil unsuru bulunmadığından, tamlamanın isim tamlaması mı sıfat tamlaması mı olduğu ancak kelimeler arası anlam ilişkisi dikkate alınarak anlaşılabilir. O zaman, zincirleme tamlamalarda tamlamanın cinsini tayin eden unsurun her zaman son kelime olmadığı ortaya çıkar. Bu da, Arapça ve Farsça isim ve sıfat tamlamalarının cinsini ikinci kelimenin belirlediği bilgisinin sadece iki kelimeli tamlamalar için doğru olduğu, zincirleme tamlamalar için ise geçerli olmadığı anlamına gelir.

Yapı itibariyle sıfat olduğu halde anlamca isimleşmiş kelimelerin ikinci unsur olmaları durumunda tamlama tabii ki isim tamlaması olmaktadır. Bu da yine metin ve konu bağlamından anlaşılacak bir husustur. Şu örnekler bu tür tamlamalardır:

gerden-i fakîr (*fakir boyun değil fakirin boynu*), sîne-i 'âşık (*aşık gönül değil aşığın gönlü*), hikmet-i Hâlık (*yaratan hikmet değil Yaratacının hikmeti*), üslûb-ı hakîm (*bilge üslûp değil bilgenin üslûbu*), levâzım-ı tarîk (*yolcu gereçler değil yolcunun gereçleri*), eşref-i mahlûk (*yaratılmış en şerefli değil yaratılmışın en şerefli*) gibi.

Buna göre, iki kelimeyle kurulmuş Arapça ve Farsça tamlamaların kelime sırası Türkçe yapıya dönüştürüldükten sonra (çünkü Türkçe tamlamadaki sıralamaya göre tamlanan ve nitelenen, ilk kelime veya unsur olduğundan) yapılacak şey, kelimenin sıfat veya isim olduğuna bakmaktır. Bu yapıda ikinci unsurun Farsça birleşik sıfat veya Arapça lafzî izafet olması tamlamayı sıfat tamlaması yapar:

3. Tamlamanın ikinci kelimesi Türkçe olduğu halde, tamlamanın yapı olarak Farsça olduğu unutulmamalıdır.

libâs-ı âb-gûn 'su renkli (mavi) giysi'
 ruhâm-ı sebz-gûn 'yeşil renkli mermer'
 şâh-sâr-ı meyve-dâr 'meyveli dal'
 cihân-dâr-ı nâm-dâr 'namlı hükümdar'
 gül-bün-i pür-şevket 'şevketli gül dalı'
 rûh-ı pür-mihen 'mihnetli ruh'
 ahvâl-i pür-melâl 'keder dolu hâller'
 bâğ u râğ-ı pür-eşcâr 'ağaçlı bağ ve bahçe'
 me'âkil ü meşârib-i penç-rûze 'beş günlük içecek ve yiyecekler'
 ibâdet-hâne-i dil-güşâ 'gönlü açan ibadethane'
 bî-kârân-ı pâ-der-hevâ 'ayağı havada bekârlar'
 vâdî-i gerdûn-vüs'at 'genişliği dünya (kadar olan) vadi'
 lâübâliyân-ı bî-pervâ-meşreb 'pervasız tabiatlı lâubaliler'
 ruhâm-ı âyîne-endâm 'ayna görünümlü mermer'
 mâh-pâre-i âhû-nigâh u âşık-şikâr 'avı aşık (olan) ceylan bakışlı ay p
 arçası (güzel)'
 tâ'ir-i zîbende-pervâz 'kanadı süslü kuş'
 afyon-zedegân-ı kahve-perest 'kahve düşkünü afyon vurgunları'
 dînâr-ı encüm-şümâr 'sayısı yıldızlar kadar (olan) dinar'
 sultân-ı azîmü'ş-şân 'şanı yüce sultan'
 sahrâ-yı vasî'ü'l-etrâf 'etrafı geniş ova'
 lisân-ı belîğü'l-beyân 'ifadesi düzgün lisan'
 devlet-i kaviyyü'l-erkân 'esasları güçlü devlet'
 hakîr-i kesîrû't-taksîr 'günahları çok hakir (kimse)'
 hakîr-i kalîlü'l-bızâ'a 'kısmeti az hakir (kimse)'
 temâsîl-i garîbetü'l-eşkâl 'garip şekilli resimler'
 kenîse-i nâdirü'l-misl 'benzeri az bulunan kilise'
 pâdişâh-ı sâlifü'z-zikr 'zikri geçen (yukarda anılan) padişah'
 heyâkil-i muhtelifetü't-timsâl 'şekli (resmi) çeşitli heykeller'

Her ikisini de isnat grubu veya birleşik sıfat formunda (ay yüzlü ~ yüzü ay; kısa boylu ~ boyu kısa vb.) karşılayabildiğimiz Arapça lafzî izafet ile Farsça birleşik sıfat yapılarının Türkçe kullanımında aralarındaki en bariz fark, lafzî izafetlerin Türkçe bir sıfat tamlamasının niteleyen (sıfat) unsuru olarak sık sık kul-

lanılabildiği hâlde, Farsça birleşik sıfatların çoklukla bir Farsça yapılı sıfat tamlamasında niteleyen unsur olarak yer almalarıdır:

müñkalibü'l-âmâl leşker 'emelleri değişmiş asker'

azîmü's-şân padişah 'şanı yüce padişah'

kesîru't-taksîr seyyâh-ı âlem 'günahı çok seyyah'

abûsu'l-vech bir pîre zen 'yüzü ekşi ~ ekşi yüzlü (asık suratlı) yaşlı bir kadın'

kasîru'l-kâme adam 'kısa boylu ~ boyu kısa adam'

vâdî-i gerdûn-vüs'at 'gökyüzü genişliğinde ~ genişliği gökyüzü (kadar) vadi'

ruhâm-ı sofra-sîmâ 'sofra şekilli mermer'

nerdübân-ı heft-pâye 'yedi ayaklı merdiven'

cûybâr-ı hoş-güvâr 'hoş içimli ~ içimi hoş su'

mâh-tâb-ı serd-sûret 'soğuk suratlı ~ suratı soğuk ayışığı'

Lafzî izafetler Farsça yapılı tamlama kuruluşuna da girebilmektedirler:

havz-ı ruhâmiyye-i murabba'u'l-adlâ' 'dört yanlı (köşeli) mermer havuz'

hazret-i vehhâb-ı amîmü'r-rahmet 'rahmeti genel (herkese olan) bağışlayıcı (Allah)'

cenâb-ı vehhâb-ı hafıyyü'l-hikmet 'hikmeti gizli (olan) bağışlayıcı (Allah)',

ehl-i irfân-ı melîhü'l-beyân 'sözleri tatlı ~ tatlı söylü irfan ehli (kimseler)'

ziyâfet-hâne-i amîmü'n-nevâl-i muhterem 'muhterem ihsanı genel (herkese olan) ziyafet evi'

kal'e-i felek-res-i sa'bu's-su'ûd 'çıkılması zor, göğe uzanan kale'

kubbe-i mezâr-ı lâmi'ü'l-envâr 'ışıkları parlayan mezar kubbesi'

İkiden fazla kelimeyle kurulu tamlamalarda unsurlardan birisi ayrıca tamlama hâlinde bulunur. İlk unsurun tamlama olması durumunda ikinci unsurun sıfat veya isim oluşu tamlamanın cinsini belirler. Ancak ikinci unsur tamlama olursa (ister isim ister sıfat tamlaması olsun) zincirleme tamlamanın cinsi isim tamlaması olur:

sîr-âb-ı seylâb-ı eşk-i hûn-pâş' kan saçan gözyaşı seliyle dolu'

gubâr-ı kûçe-i Medine-i Münevvere 'Münevver (nurlu) Medine köşesinin tozu'

ta'mîr-kerde-i mi'mâr-ı himmet-i bî-hem-tâ 'eşsiz himmet mimarının tamiir ettiği'

Üçten fazla kelimeyle kurulu tamlamalarda da durum aynıdır.

Tamlamalar cümle içinde söz dizimi bakımından tek bir kelime gibi muamele gördüklerinden, son kelimenin bağlı olduğu Türkçe hâl ekleri veya edatlar tamlamanın bütününe ait olur: *şehri*⁴ *azim*-e dahil oldun ~ *azim şehri*-e dahil oldun, *Şehri İzmir* -de ~ *İzmir şehri* -nde; *Tufanı Nuh* gibi ~ *Nuh tufanı* gibi, *savlet-i kâhire*-si ~ *kahredici güç*- ü, *kanâdîl-i bî-şumâr* ile 'sayısız kandiller ile', *a'lâm-ı hurşîd-peyker*' le 'güneş görünümlü alemlerle', *re'y-i sahîh üzre* 'doğru görüş üzere', *âvîziş-i akmişe-i pür-nakş u nigâr* ile 'süslü ve nakışlı kumaşların asılması ile', *bâr-ı girân-ı şerm ü isyân* ile 'isyan ve utanmanın ağır yükü ile', *hadîs-i mu'ciz-beyân-ı sultân-ı taht-gâh-ı levlâk* ile 'levlâk tahtgâhının sultanının olağan üstü anlatışlı hadisi ile' vb.

Az da olsa bu kurala uymayan tamlamalara rastlamak da mümkündür: *kûşe-i me'men-i dâmenlerin bürîde-i mikrâz-ı merhamet buyurduklarında ... 'eteğinin güvenli köşesini merhamet makasıyla kestiklerinde'*. 'Dâmen' kelimesindeki çokluk iyelik eki (çokluk eki burada saygı ifadesi için kullanılmıştır) tamlamanın bütününe değil son kelimeye ait gözükmektedir.

Farsça yapıda kurulmuş benzetme ifadeli terkipler de çoğu zaman bu özelliği taşırlar: *asâ-yı Musevî-veş* 'Mûsâ'ya ait asâ gibi', *dil-i nâlân-mânend* 'inleyen gönül misali', *gubâr-ı seylâb-zede-vâr* 'sele tutulmuş toz gibi', *murg-ı semender-vâr* 'semender kuşu gibi', *bâğ-ı İrem-misâl* 'İrem bağı gibi'. Aynı şekilde 'pür-' ön eki de çoklukla tamlamanın bütününe ait olur: *dâmenim pür-hâr-ı mihnettir* 'eteğim mihnet dikeniyiyle doludur.'

Edebî metinlerde kuralsız tamlama pek fazla bulunmamakla beraber edebî kaygıdan uzak halk kültürünü konu alan eserlerde çok çeşitli kullanım örneklerine rastlamaktayız. Meselâ Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinden aldığımız şu tamlama oldukça tipik bir özellik göstermektedir: "Hûn-ı 'ulemâ yı sulehâyı ve hûn-ı zıllullâh-i fi'l-'arş olan Osman Han'ın kanın almağ için ibtida Erzurum'un iç kalesin alup ..." (Evliya Çelebi (a), 63a/15-16). Burada 'kan' kelimesi, tamlamanın ilk kelimesi olarak 'hûn' (= 'kan') kullanılmış olmasına rağmen yeniden kullanılmış, tekrar edilmiştir. 'Yüce Allâh-ı azimü's-şân' gibi terkipler de dil etkileşmesinin ileri bir safhasını gösteren örnekler olarak anılabilir. Aynı şekilde benzer eserlerde Türkçe kelimelerle de tamlama kurulduğu görülmektedir: *âyîne-i ay*, *ordu-yı İslâm*, *bâb-ı top*, *dest-i Kıpçak*, *esbâb-ı söz ü sâz*, *cezîre-i Kırım*, *dâhil-i deniz*, *harâret-i güneş*, *Türk-i Türkân*, *düğme-bâf-ı inkilâb* vb.

4. Bu paragraftaki örneklerde olduğu gibi, izafet kesresi tire (-) işaretiyle ayrılmamış terkipler Meninski, Viguier, Rhasis vb. çeviri yazılı metinlerden aktarılan örneklerdir ve yazılışları korunmuştur.

Bazı çeviri yazılı tarihî sözlüklerde tamlamaların karşılıkları müteradifler olarak verilmektedir. Bunlar söz konusu terkiplerin anlaşılması konusunda bize yardımcı olacak özelliktedirler:

Viguiet: *ma-i cari*, akar su 377; *sıfatı Bari*, Allah sıfatı 360; *Babi hümayun*, Hümayun bab 215; *babi hümayun*, padişah kapısı 371; Bir *şehri azime* dahil oldun - Bir azim şehre dahil oldun. 216; *kabili tahammül*, tahammül olunur 441; *kaydi din*: din kaydi 359; *Şehri İstambul*, İstambul şehri 218; *Şehri İzmirde*, İzmir şehrinde; *Tufanı Nuh* gibi, Nuh tufanı gibi; *vakti sabah*, sabah vakti; *vali-i, valiyi, valii memleket*, memleket valisi 228; *terki diyar*, diyar, diyarın terki 345; *vekilüd-da'va*, da'va vekili 361; *Veziri a'azam*, A'azam Vezir 215; *Zebanı Türki*; Türki zeban, lisan 215; *zemanı sabıkda*; sabık zemande 216.

Meninski: *sâhibi 'akıl*, 'akıl sâhibi, *pür-ma'rifet*, ma'rifetlü; *çâsâr bâ vekâr*, vekarlü, *ehli vekar* 37; *sâhib'ı akıl*, akıl sâhibî 37; *vaktü nazar*, vakti nigerîden, bakmak zemâni, 119; *mûcibün-nezâzâri*, sebebi nigerîden, bakmanüñ sebebî 119; *haddî zâtinde, fil-vâkı'*, gerçekten 129; *beserü çeşm, aler-reesi vel 'âyn*, baş üzre, baş üstüne, başüm gözüm üstüne, can ile baş üstüne; *derûnı dilden*, cânü gönülden, cânümüze minnettur 129; *ber vechi tecâhül*, bilmezliğile, bilmezlik yüzünden 132; *sıhhâti beden*, beden sıhhâtı 139; *şimşiri fîz*, keskin kılıc 139; *şebü rûz, leylü nihâr*, gece gündüz 138; *medîne-yi beç*, beç şehri 153; *vilâyet-i erdel*, erdel vilâyeti 153; *nehr-i tuna*, tuna ırmağı 153; *itlâk-ı muhammed*, muhammedüñ itlâkı 156; *tembîh-i müekked*, müekked tembîh 156; muhabbet-i hâlisâ, hâlis muhabbet 156; *tâlib-i 'ilm ol-*, ilme tâlib ol- 168.

Seaman: *muhabbet-i ilm ile*, ilmüñ muhabbeti; *kelâmullâh*, Allahuñ kelâmı; *müfti-i zamân*, zamanuñ müftisi, *serçeşme-i âb-ı hayât*, âbuñ ser çeşmesi; *gazab-ı şâhî*, şâhuñ gazabı 151.

Rhasis: *ef'âli seyie*, fenâ iş 5; *mümkünül-is'âf*, müsâ'ade olunabilür 10; borcunu ödemek, *edâ-yı deyn itmek*, borcunu virmek 13; *badbanküşa olmak*, yelken açmak 43; *kadir şinâs*, kıymetini bilen; *iskâti cenin itmek*, çocuğı düşürmek 73; *nakusi kebir*, büyük çan100; *kâfiri niimet*, éyulik bilmez 399; *serteser*, başdan başa 101; *rahneyi divâr*, delik; *rahnedar itmek*, bir kimesnenin malına zarar getürmek 105; *mejdâni muhârebe*, cenk mejdânı 130; *bilâdi is-seviye*, hristianlık yeri 141; *tarfetul-ayn*, göz kıpmassı 147; *uftânu hîzan*, *şikeste besté*, düşerek kalkarak 147; *kâbili ihtirâk*, yanar 152; *irtikâbi massiyet itmek*, bir günâh işlemek 155; *tanzîmi defter*, defter duzmek 165; *rubaru itmek* (vulg. rubâr itmek), mukabele itmek 169; *ruberû itmek*, yuzleşdirmek 169; *musteşâri devlet*, devlet musteşârı 172; *ileli sarıye*, salgun hastalığı 176;

dâfiuz-zehr, panzehr 181; *def'i siklét itmek*, sikletı kaldırmak 210; *fekki muhr itmek*, muhrı sokmek 213; *def'i sükr itmek*, serhoşlığı def' itmek 243; *kat'i ummîd itmek*, ummidı kesmek 243; *fethi bâbi makâl itmek*, ağâzi kelâm itmek 256; *huşûneti tab'*, serdlık, merhametsizlik 268; *hunrîz olmak*, çok kan dök-mek 293; *hamıyeti cahiliye*, teassub 323; *mâli mirı*, beylik malı 332; *kesbi kemâl itmek*, kemâl bulmak 2/88; *movâfiki hâl*, gereği gibi 2/91; *sâhibi 'arzihâl*, 'arzihâl virén 2/91; *hacr-ul messâne* 'illéti, taş 'illéti 2/97; *késbi istihkâk itmek*, milkiyet hakkını kesb itmek 2/125; *réd-di kelâm itmek*, cevâb it-mek 2/179; *'uzlet güzîn, târiki dünya*, munzevı 2/186; *emvâli kessîre*, çok mâl 2/191.

David's: bir *şehri 'azîme dahl* oldum, bir 'azîm şehre *dahil* oldum 112; *lisânus-sevr*, siğir dili 423; *gâyléden beri, fâriğ-ul bâl* 430.

Görüleceği üzere bu karşılıkların bir kısmı ilgili tamlamanın Türkçedeki müteradifi ('huşûneti tab' ~ serdlık ~ merhametsizlik' vb.) , bir kısmı ise söz konusu tamlamanın veya ibarenin karşılığı ('uzlet güzîn, târiki dünya, munzevi' vb.) durumundadır.

İsnat gurubu, lafzî izafet, birleşik sıfat:

Türkçe'de isnat gurupları ve birleşik sıfat yapılarıyla karşılanan Arapça lafzî izâfet (izâfet-i lafziyye) ve bunların Farsça'daki karşılıkları olan birleşik sıfatlar üzerinde de durmak gerekmektedir. Şunu belirtmeli ki gerek Türkçe isnat gurupları (veya birleşik sıfatlar) gerekse Farsça birleşik sıfatlar ile Arapça lafzî izafet cümle içinde çoğu zaman bir isim unsurunun sıfatı durumunda bulunmaktadırlar. Arapça ve Farsça şekiller Arapça veya Farsça terkip içinde sıfat olabil-dikleri gibi Türkçe tamlama içinde de sıfat olarak bulunabilmektedirler. Şu ör-nek bu yapıların Türkçe cümleye nasıl katıldıklarını gösteren tipik bir cümledir: "Müdevverü'l-vech ve çatık kaşlı ve uzun kirpikli ve gayet beyaz ve yumuşak tenli, endamı nazik, hüsn ü melahatta yekta bir nevcivan amma bâzûsu misâl-i şîr-i jeyân bir kahraman idi." (Abdurrahman Şeref, s. 131). Her üç dildeki yapı-nın da ilk unsuru sıfat veya sıfat anlamında bir kelime olmaktadır.

Bu yapılar bazı tarihî sözlüklerde müteradifleri olan Türkçeleriyle verilmişlerdir ki bunlar söz konusu yapıların Türkçedeki karşılıklarını da bize göstermektedirler. Meninski, Rhasis ve David's'teki şu karşılıklar örnek olarak verilebilir:

Meninski: *şikeste dil*, fanmış 'ufanmış' gönüllü, *teşne dil* 41; *hûb rûy*, güzel yüzlü 41, 148; *mâh rûy*, ay yüzlü 148.

Rhasis: *mümkünü'l-is'âf*, müsâ'ade olunabilür 10; *kesîrul eşcâr*, ormanla-rı çok, ormanlı 94; *yekçeşm* , bir gözlu 96; *kalilul eşcâr*, ağaçları seyrek, çöl

219; *kerîhul manzar*, *bed lika*, çirkin, suretsiz 253; *kesirul vuku*, sik sik 'sık sık' 343; *adîmul-îmkân*, muhâl, gayri mumkin, imkânı yok 387; *bati'ul-haréké*, mutéreddid 2/259.

Davids: *perî-peyker*, *perî-rûy*, perî-yüzlû 99; *iki-reng*, iki yüzlû 100; *fâriğ-ul bâl*, gâyléden beri 430.

Çeviri yazılı metinlerde izafet kesresinin düşürüldüğü örnekler de yer almaktadır. Arap harfli metinlerde bu durum tabîî ki cezim işaretiyle gösterilmektedir. Parigi'nin sözlüğü bu bakımdan önemli oranda örnek ihtiva etmektedir:

kâyim makâmlik 1270/7, Kuds şerîf 957/9, muktedây nâs 581/2, takdîr bahâ 804/3, 1646/2, 2176/9, tebdîl sûret 13328/8, 2195/6, 8, vekîl harc 2053/11, 2125/5, vekîl mutlak 1671/3, yed şimâl 1315/9, yed yümnâ 1315/8, ...

Diğer çeviri yazılı eserlerde de bu tür örneklerin az olmayışı, bu yapıların söyleyişte aldıkları şekilleri göstermesi bakımından önemlidir. Bunlar bağlama gruplarındaki atıf vavlarının düşmesiyle paralellik gösteren ve söyleyişi aksettiren yapılardır (Duman 1995, s. 56.). O sebeple, bazı metinlerdeki bu yazılışları yanlış olarak görmemek ve ilgili kelime veya tamlamadaki fonetik bir merhaleyi gösteren özellik olarak değerlendirmek gerekmektedir. Zaten *meh-peyker*, *âlî-şân* vb. birleşik sıfat yapısındaki kelimelerle karışan *sâhib-cemâl* gibi örneklerle daha ileri bir safhaya geçmiş bulunan *kaymakam* (< kâyim-i makâm), *kadiasker* (< kâdî-yı asker) gibi kelimeler tamlama yapılarındaki fonetik gelişmenin canlı örnekleri durumundadırlar:

Viguiet: *sahib devlet* efendimiz 334; *sahib eda*, eda sahibi (sözlük) 437.

Meninski: *rûy xûb*, güzel yüz 148.

Seyahatnâme: âb hevâ, geşt güzâr, der dîvâr, kayd bend, salât sıyâm, zabt rabt ... (Duman 1995, s. 56).

Rhasis: *râyihay kerîha*, fenâ koku 2/139; irâkay dumu', ağlamak 425; mây cârı, akar su 192, 269 (krş.: ma-i cari, akar su Viguiet 377); tâyfey askerîye, tabur 149; iræy tarık itmek, yolu göstermek 137; *sahib firaş*, döşekde, hasta 29.

Türkçe karşılıklarının verilmesi:

Kelime sayısı ne olursa olsun, tamlamayı cümleye bağlayan ek, edat veya yardımcı fiil gibi unsurlarla ilgi onunla kurulduğundan tamlamaların karşılıkları verilirken ilk kelimenin yapısı ayrı bir öneme sahiptir. Burada en önemli yan ise ilk kelimenin herhangi bir nesne ismi veya hareket ismi olmasıdır. Nesne ismi olması hâlinde kelimelerin sözlük anlamlarıyla isim veya sıfat tamlaması formu içinde kullanılmakta yeterli olmaktadır:

hâk-i pâk 'temiz toprak'

bâb-ı cedîd 'yeni kapı'

câme-i huzûr 'huzur elbisesi'

gevher-i nâ-yâb-ı rûh 'ruhun bulunmaz cevheri'

derûn-ı günbed-i ahzar 'yeşil kümbetin içi'

mahzen-i iksîr-i sa'âdet 'mutluluk iksirinin mahzeni'

bâr-ı girân-ı şerm ü isyân 'isyan ve utanmanın ağır yükü'

kâide-i üslûb-ı hatîb 'hatibin üslûbu kaidesi'

tuyûr-ı sığırıcık-ı pür-renk 'renkli sığırıcık kuşları'

merdüm-i çeşm-i âlem-bîn 'âlemi gören göz bebeği'

yâr-ı gâr-ı sâdık 'sadık mağara dostu'

cûy-bâr-ı Nil-i mübarek 'mübarek Nil nehri'

pîrâmen-i şu'le-i cemâl-i âlem-sûz 'âlemi yakan güzelliğin parıltısının çevresi'

perde-i ruhsâre-i mihr-i münîr ol- 'parlak güneşin yanağının perdesi ol-'

mâye-i mübâhât-ı âl-i Osman ol- 'Osman oğullarının övüncünün mayası ol-'

zîver-i kannâre-i müjgân-ı hûn-pâş eyle- 'kan dökücü kirpiğin kenarının süsü eyle-'

bâzîçe-i dest-i endîşe-i tıflâne ol- 'çocukça düşüncenin elinin oyuncağı ol-'

Tamlamanın ilk kelimesi ile müteakip kelime arasındaki şekil ilgisini birkaç türlü kurmak, aktarmayı da ona göre birkaç türlü yapmak mümkündür. Meselâ, yukardaki tamlamaların son ikisinin birinci ve ikinci kelimeleri arasındaki ilgiyi yönelme hâli ekiyle, hatta son örnekte bulunma hâli ekiyle de kurabiliriz: 'kan dökücü kirpiğin kenarına süs eyle-', 'çocukça düşüncenin eline oyuncak ol- (... elinde oyuncak ol-)'.

Ancak bunlar hareket karşılayan fiilimsi türünden bir kelime olursa, ilk kelimeyle buna bağlı kelimeler arasında anlamca uygunluk sağlamak için, kelimelerin sözlükteki anlam kalıpları üzerinde bazı tasarruflarda bulunmak gerekmektedir. Bu da fiilimsilerin çatı anlamlarıyla ve istedikleri tamlayıcıyla ilgili olmaktadır:

nâm-yâfte-i elsine-i avâm ol- 'halkın dilinde şöhret bul-'

bâzîçe-i dest-i endîşe-i tıflâne et- 'çocukça düşüncenin elinde oyuncak et-'

bîhte-i gurbâl-i teng-çeşm ol- 'dar gözlü kalburdan geçiril-'

vâsitatü'l-akd-i encümen-i ashâb ol- 'ashap meclisinin toplanmasına vasıta ol-'

itâre-i hâb-ı râhat-ı kürbe-i miskîn et- 'miskin kedinin rahat uykusunu kaçırmak'

galat-ı meşhûr-ı elsine-i avâm ol- 'halkın dilinde meşhur galat ol-'

Bu tamlamalardaki *nâm-yâfte ol-* 'şöhret bul-' ile *bâzîçe et-* 'oyuncak et-' kelimeleri bulunma hâlli tamlayıcı, *bîhte ol-* '(elekten) geçiril-' kelimesi ayrılma hâlli tamlayıcı, *vasıta ol-* yönelme hâlli tamlayıcı, *itâre* ise geçişli olduğu için nesne istediğinden tamlamaların ikinci kelimeleri bunları karşılayacak morfolojik unsuru alarak ilk kelimeye bağlanmaktadır.

Bunun gibi, birleşik fiil yapılarında, Arapça veya Farsça fiil veya fiilden türemiş kelimelerin tamlamaların ilk kelimesi olması durumunda fiilin çatı anlamı ile diğer unsurlar arasında bir denklik görülmektedir. Aynı şekilde bir fiilimsi ile başlayan tamlama, Türkçe birleşik fiil kurmayıp edat veya ekle sonlansa bile tamlamanın diğer unsurlarıyla ilk kelime arasında fiilimsinin çatısı bakımından bir denkliğin bulunduğunu söyleyebiliriz. Yani fiilimsinin Türkçe karşılığı ne tür bir tamlayıcı alıyorsa, tamlamadaki ilk kelimeyle onu takip eden kelime arasında da bu tür bir anlam bağı kurulmaktadır.⁵ Meselâ, sözlüklerde 'suya batma, boğma, boğulma' anlamlarıyla karşılanan 'gark' kelimesi ile kurulmuş 'gark-ı âb, gark-ı gevher ol-' gibi tamlamalar ancak 'su' ve 'cevher' ile 'boğulma, batma' kelimelerinin birbirlerini anlamca da tamamlayıcı formları içinde doğru anlaşılır olacaklardır. 'Boğul-' ve 'bat-' fiileri /-DA/ veya /-A/ ekli tamlayıcı aldıklarına göre söz konusu edilen tamlamalar 'suda boğul-, su-ya bat- (~ suda bat-) ve cevhere bat-, cevher içinde boğul-' şekillerinde karşılanabilirler. Burada 'gark-ı âb' tamlamasının bağlandığı 'et-, ol-' gibi yardımcı fiillerin geçişli olup olmaması daha çok cümlenin tamlama dışındaki unsurlarını etkilemektedir. Tamlama 'et-, eyle-, kıl-' gibi geçişli yardımcı fiillere bağlanıyorsa, cümle içinde tamlamadan başka bir nesne tamlayıcısına işaret ediyor demektir. Bu durumda tamlamanın ilk kelimesinin geçişli veya geçişsiz anlam taşıması belirleyici olmaktan çıkar. Meselâ 'tâlib-i ilm ol-' tamlamasındaki 'tâlip ol-' fiili bu haliyle geçişsiz yapıda olduğu için datifli tamlayıcı olarak 'ilme tâlip ol-' şeklinde karşılandığı halde, bunun karşılığı 'iste-' fiili geçişli olduğundan nesne almakta ve tamlama 'ilim istemek' şekline dönüşmektedir.

Tamlama bir yardımcı fiile değil de Türkçe ek veya edat gibi morfolojik bir unsura bağlanıyorsa o zaman ilk kelimenin çatı anlamı önem kazanmakta, ikinci kelime ile bu çatı anlamına göre ilişki kurulmaktadır. Meselâ şu tamlamaya bakalım: "... teskîn-i nâire-i sûz u güdâz için kadeh-gerdân-ı ümîd olmuşlar-

5. Türkçe hal ekleri alan fiiller için bkz.: Kahraman.(1996)

dır.” Burada 'için' edatına bağlı grubu Türkçe yapıya aktardığımızda “sûz u güdâz nâiresinin teskîni için” gibi bir sıralama elde ederiz. Bu sıralamaya göre kelimelerin Türkçe karşılıklarını yerleştirirsek “yanıp yakılma alevinin susturması için” şekli ortaya çıkar ki güzel ve doğru bir söyleyiş olmadığı açıktır. Tamlamayı şu şekilde düzeltebiliriz: Önce “alev” kelimesi ile aralarındaki anlamca ilişki “susturmak”ı “söndürmek” yapmamızı gerekli kılar. “Söndür-” fiili geçişli olduğundan “alev” ancak nesne olarak bu fiile katılır. O zaman tamlama şu hale gelir: “... yanıp yakılma alevini söndürmek için ...”

Bunun gibi, et-, eyle-, kıl-, ol- vb. yardımcı fiilerin açıkça bulunmadığı tamlamalarda bu kelimelerin görevleri tamlamanın hareket ifadesi taşıyan ilk kelimesine bırakılmış gözükmektedir:

... *ârâyiş-i dîvâr-ı sahra-i mübâreke için* 'mübarek meydanın duvarının süslenmesi için'

Ol nihâl-i ser-efrâhte ... *mu'âneka-i nesîm-i 'anber-rîz ile hırâma geldikçe* 'O başı yukarılarda dal, *anber saçan saba yeliyle kucaklaşarak* salındıkça'

... *ketmân-ı cevâhir-i esrâr için* *pîrâmen-i dehân-ı gârı târ-ı ankebût ile memhûr kılmış idi* 'sır *cevherlerini gizlemek için* mağaranın ağzının çevresini örümcek ağı ile mühürlemiş idi.'

Türkçe hal ekleriyle sonlanan tamlamalarda da aynı durum söz konusudur.

İlk kelimesi gerek yardımcı fiile bağlanan gerekse ek veya edat gibi morfolojik bir unsurla devam eden tamlamalarda ilk kelime eğer Arapça yahut Farsça hareket karşılayan bir kelime olursa, her iki durumda da tamlamada, Türkçe fiilimsilerle kurulan kelime gruplarında olduğu gibi ilk kelimeye bağlı bir kelime grubundan söz edilebilir. Buna göre, tamlamanın içinde ilk kelimeye (hareket karşılayan bir fiilimsiye) bağlı nesne ve tamlayıcılar düşünebiliriz. Bu hususu dikkate alan örneklere aslında eski sözlük ve gramer kitaplarında Arapça veya Farsça tamlama yahut ibarelere karşılıklar verilirken de rastlanmaktadır:

tâb-âver-i mukâvemet olmak 'mukâvemete muktedir olmak' (tâb md. Kâmûs-ı Türkî)

tâlib-i 'ilm ol-, ilme tâlib ol- (Meninski)

Rhasis:

iraey tarık itmek 'yolu göstermek'

edâ-yı deyn itmek 'borcunu ödemek, borcunu virmek'

badbanküşa olmak, yelken açmak'

iskâti cenin itmek, çocuğı düşürmek'
irtikâbi massıyet itmek 'bir günâh işlemek'
def'i siklét itmek, sikletı kaldırmak'
fekki muhr itmek, muhrı sokmek'
def'i sükr itmek, serhoşlığı def' itmek'
kat'i ummîd itmek, ummidı kesmek'
fethi bâbi makâl itmek, ağâzi kelâm itmek'
hunrîz olmak, çok kan dökmek'
kesbi kemâl itmek, kemâl bulmak'
késbi istihkâk itmek, milkiyet hakkını kesb itmek'
réd-di kelâm itmek, cevâb itmek 2/179.

Arapça yahut Farsça hareket karşılayan fiilimsilerin çok kelimeli bir tamlamanın ortalarında bulunması durumunda da ona bağılı kelimeyle aralarındaki şekli bağ yine fiilimsinin çatı anlamı ve ne tür tamlayıcı istediğıyle ilgili olmaktadır:

serv-i ser-efrâhte-i bostân-ı iftihâr ol- 'iftihar bahçesinde boy vermiş servi ol-'
ruhsat-yâfte-i gül-geşt-i çemen-zâr-ı ferâdis ol- 'cennet bahçesinde gül seyrine ruhsat (izin) bul-'

Burada belki ilk unsuru türemiş kelime olan Farsça yapılı tamlamalara ayrıca dikkat çekmek gerekiyor. Meselâ, 'kadeh-gerdân-ı ümîd ol-' örneğine bakalım: 'kadeh-gerdân' 'kadeh döndüren' anlamına geliyor. Bunu 'ümîd' ile birleştirince 'ümidin kadeh döndüreni ol-' gibi bir karşılık elde ederiz ki doğru ve anlaşılır değildir. Doğrusu, birleşik kelime yapmaya yarayan '-gerdân' kelimesinin sadece 'kadeh'in değil 'ümîd' kelimesinin de hareket fiili olarak değerlendirilmesidir. Bu durumda, 'ol-' yardımcı fiilini hariç tutarak önce 'ümîd kadehi' şeklinde tamlama kurulur ve ardından 'döndüren, dolaştıran' anlamıyla 'gerdân' kelimesi tamlamaya katılır. 'Döndür-, dolaştır-' fiilleri geçişli olduklarından nesne alırlar. Tamlamanın çözümü, 'ümit kadehini döndüren ol-' şeklinden sonra 'ümit kadehini döndür-' halini alır. 'Döndüren ol- = döndür-' denliğini aynı durumdaki başka tamlamalarda da kurmak gerekmektedir:

mesned-nişîn-i hilâfet 'hilâfet makamında oturan'
bâl-zen-i ızdırâb 'ızdırap kanadını çarpan'
âgûş-güşâ-yı merhabâ 'merhaba kucağını açan'
bâd-bân-ı nefis 'nefis yelkenini açan'

şükûfe-çîn-i temâşâ 'seyir çiçeğini toplayan'
bâr-keşân-ı hicrân 'ayrılık yükünü çekenler'
nâmâz-güzâr-ı tahiyyât 'tahiyyat namazını kılan'
haber-yâfte-i neşât 'mutluluk haberini bulan'
halka-bend-i cem'iyyet 'cemiyet halkası kuran'
kadem-nih-i vusûl 'kavuşma ayağını vuran'
perde-keş-i nisyân 'unutma perdesini çeken'
âvâze-endâz-ı şöhret 'şöhret avazesini çeken'
şevket-şiken-i âfitâb 'güneşin gücünü kıran'
çehre-sâ-yı vusûl 'kavuşma çehresini süren'
sîne-sâ-yı niyâz 'yalvarma sinesini süren'
meşk-nüvîs-i aşk u mahabbet 'aşk ve sevgi meşkini yazan'
kâlâ-fürûş-ı istiğnâ 'istiğna kumaşını yayan'
câme-dûz-ı ızdırâb 'ızdırıp elbisesini diken'
reh-yâb-ı dühûl 'girşi yolunu bulan'
kenâre-nişîn-i hân-ı ni'met-i velâyet 'velilik nimetinin sofrasının kenarına oturan'

Bununla birlikte kullanım sıklığına sahip isimleşmiş birleşik şekiller tek kelime durumunda olabilmektedirler:

reh-rev-i cân 'can yoldaşı'
bâğ-bân-ı ezel 'ezel bahçivani'
sîne-kûb-ı âh u vâveylâ 'feryad u figânla sinesini döven'

İsim ve sıfat tamlamalarının karşılıklarının da buna göre verilmesi gerektiği açıktır:

isim tamlaması:

hurûş-ı eşk-i hânîn 'kanlı gözyaşının coşkunuğu'
sirişk-i 'uşşâk 'aşıkların gözyaşı'
mülevvesât-ı küffâr 'kâfirlerin pislikleri'
kâfile-salâr-ı enbiyâ 'nebilerin önderi'
kudret-i tefekkür 'düşünme kudreti'
ehl-i bihâr 'denizler ehli, denizci'
esnâ-yı kelâm 'söz sırası, söz esnası'
harâret-i şems 'güneşin sıcaklığı'

- leb-i deryâ* 'denizin kıyısı, okyanus kıyısı'
reng-i rû 'yüz rengi'
girye-i sürûr 'mutluluk gözyaşı'
dem-i vasl 'kavuşma anı'
esbâb-ı söz ü sâz 'söz ve saz aletleri'
ârâyiş-i imân 'iman süsü'
gencîne-i gevher 'cevher hazinesi'
kesret-i mecâmi' u mesâcid 'mescit ve camilerin çokluğu'
emvâc-ı bahr-i kadîm 'eski denizin dalgaları'
derûn-ı günbed-i ahzar 'yeşil kümbetin içi'
pây-mâl-i leşker-i cân-sûz-ı hicr 'ayrılığın can yakan askerinin yerle bir ettiği'
habîb-i nâzende-i hâlık-ı yektâ 'tek yaratıcının nazlı sevgilisi'
sıfat tamlaması:
mesâkin-i kadîme 'eski meskenler'
ezmine-i sâbika 'geçmiş zamanlar'
esbâb-ı mechûle 'bilinmeyen sebepler'
ibârât-ı müsta'mele 'kullanılan ibareler'
ebvâb-ı mesdûde 'kapalı kapılar'
eczâ-i latîfe 'latif parçalar'
emrâz-ı muhtelif 'çeşitli hastalıklar'
meşcere-i müsmire 'verimli ağaçlık'
emkine-i mahsûsa 'özel mekânlar'
asker-i Tatar-ı adüvv-şikâr 'avı düşman olan Tatar askeri'

Unsurları bakımından sıfat tamlaması formunda olan, özellikle de ikinci unsuru ism-i mensup ekiyle sıfatlaştırılmış bazı tamlamaların karşılıkları belirtisiz isim tamlaması şeklinde de olmak üzere iki türlü verilebilir:

- vakâyi'ât-ı Mısıryye* 'Mısır ile ilgili olaylar ~ Mısır olayları'
kavâ'id-i hesâbiyye 'hesaba ait kurallar ~ hesap kuralları'
bürûc-ı cenûbiyye 'güneye ait burçlar ~ güney burçları'
sahîfe-i mâziyye 'geçmişe ait sayfa ~ mazi sayfası'
sevâhil-i şimâliyye 'kuzeye ait sahiller ~ kuzey sahilleri'
'ilel-i 'ayniyye 'göze ait hastalıklar ~ göz hastalıkları'

millet-i Mesîhiyye 'Mesîh'e ait millet, Hazret-i İsa'ya ait millet ~ Mesîh milleti, Hıristiyan milleti'

kuvvet-i insânî 'insana ait kuvvet ~ insan kuvveti'

ahkâm-ı Kur'âniyye 'Kur'ân'a ait hükümler ~ Kur'an hükümleri'

Cümle Unsuru Olarak Kullanılmaları

Arapça ve Farsça tamlamalar Türkçe cümle içinde gerekli ekleri almak suretiyle çekimli fiil olmak dışında hemen her unsur olarak kullanılabilir. Bu bakımdan Türkçe cümle unsurlarıyla herhangi bir farklılığın bulunmadığı söylenebilir. Burada tamlamaları oluşturan kelimelerin sayısı da önemli değildir.

1. Özne olarak kullanılması:

murg-ı fırsat bir budağa iki kere konmaz *fırsat kuşu* bir budağa iki kere konmaz'

dil-i nâlân-mânend âb-ı Âsî cereyân eyledikten sonra *'Asi nehri* inleyen gönül gibi aktıktan sonra'

Gül-i emel-i kâmrânî gülistân-ı ârâmîde her dem açılıp *'mutluluk emelinin gülü* rahatlık bahçesinde her an açılıp'

şâhid-i mestâne-reftâr-ı Nil tedrîcle dâmen-keş olduğu mahallerden ... 'Nil'in mestane yürüyüşlü gelini zamanla eteğini çektiği yerlerden ...'

Yine *kâfile-i mûr-şumâr-ı huccâc* pîrâmen-i hirmen-i cebel-i rahmetle halka-bend-i cem'iyyet oluncaya dek ... 'Yine hacıların karınca sayısınca olan *kafilesi* rahmet dağının düzlük (!) eteğinde cemiyet kuruncaya dek ...'

... *cûşîş-i seylâb-ı eşk-i nedâmet* âsiyâb-ı çarhı gerdân ... etmeğe karîb. olmuş idi *'pişmanlık gözyaşı selinin coşkunluğu* neredeyse felek değirmenini döndürecek hale gelmişti.'

... *âsâr-ı hükm-i takdîr-i ezel* zuhûra karîb olmağın ... '... *ezel takdirinin (Allah'ın) hükmünün alâmetleri* ortaya çıkmak üzere olduğundan ...'

Hatîb-i bedî'u'l-beyân-ı minber-i fesâhat muktezâ-ı hâle mutâbık bir hutbe-i belîğa edâsından sonra *'fesâhat minberinin güzel anlatışlı hatibi* durumun gereğine uygun akıcı bir hutbe eda ettikten sonra'

2. Nesne olarak kullanılması:

Farsça yapıtlı tamlamalar belirtili ve belirtisiz nesne olarak cümleye katılabilirler. Bunların Türkçe isim tamlamasının tamlayan ve tamlanan unsuru olarak kullanıldıkları da görülür. Belirtili nesnelere yükleme hâli eki, ikinci kelimenin değil tamlamanın ekidir. Örnekler:

Hazret-i risâletin *cemâl-i pâkini* görüp ... 'Hazreti Peygamberin *temiz yüzünü* görüp ...'

Cân-ı pür-illeti lebrîz-i şifâ eyleyelim '*Hastalıklı ruhu* şifa ile doldurallım'

... yedi cilt ... *kütüb-i mu'tebere* ihsân edip ... 'yedi cilt *değerli kitap* bağışlayıp...'

... ondan *ahbâr-ı acîbe* istimâ' eyledi 'ondan *tuhaf haberler* işitti.'

... *livâ-yı dîn-i İslâmı* şikest ettin '*İslâm dininin sancağını* kırdın.'

... *bakıyye-i hayl-i sipâhını* Sultân-ı Bahâra kodu '*asker sürüsünün geriye kalanını* Bahar Sultanına bıraktı.'

... *nukûş-ı hayret-efzâ nûr-ı nigâh-ı mahrûtiyyü's-şekli* hem-reng-i düm-i tâvûs ... edip '*hayret uyandıran nakışlar konik şekilli gözün nurunu* tavus kuşunun kuyruğuyla aynı renge koyup'

... *hokka-i la'lîn-i leb-i şekker-feşânını* maşrık-ı tebessüm-i pinhânî ... edip '*şeker saçan dudacağının kıpkırmızı hokkasını* gizli gülümsemenin doğuş yeri kılıp'

... *pâre-i ciğer-i kurbâniyân-ı bismilgede-i muhabbeti zîver-i kenâre-i müjgân-ı hûn-pâş* eylediler '*muhabbet meydanının kurbanlarının ciğer parçasını* kan dökücü kirpiğin kenarına süs yaptılar'

3. Zarf olarak kullanılması:

Kelime veya kelime gruplarını cümle içinde zarf yapan 'ile, -lA, -lAyIn, birle, üzere, gibi, için' vb. Türkçe morfolojik unsurlar gibi Farsça yapıllı terkipler içinde 'âsâ, mânend (~ mânende), misâl, vâ, veş' gibi edat ve ekler de tamlamaları zarf hâline sokmaktadır. Türkçe unsurlarla Farsça 'âsâ, vâ, veş' gibi son ekler daima tamlamanın sonuna eklendikleri hâlde 'misâl, mânend (~ mânende)' gibi kelimeler tamlamaların hem ilk unsuru olarak bulunabilir hem de son unsura eklenebilirler. Örnekler:

gevher-i nûr-bahşâ ile tezyîn etmeğın '*ışık veren cevher ile süslediğinden*'

dest-yârî-i eltâf-ı Kirdigârî ile kal'e-i mezbûreyi nümûdâr kılıp '*Yaratıcının lütuflarının yardımı ile sözü edilen kaleyi görünür hâle getirip*'

leşker-i âfitâb şarâb-ı âlem-tâbla gumûm u humûm kişverin serâser harâb ettiler '*güneş ordusu âlemi aydınlatan şarapla gam ve kederler ülkesini baştan başa harap ettiler.*'

Havâlar âteş-i sûzânlayın halkı yakardı '*Havalar yakıcı ateş gibi halkı yakardı.*'

... cibâlin dâmeni ve sahârînin koynu *sîm-i hâlis birle* doldu 'dağların eteği ve ovaların koynu *saf gümüş ile* doldu.

... *asker-i bâ-salâbet birle* kûh-ı felek-şükûhtan nüzûl eyledi 'güçlü askerler ile felek azametindeki dağdan indi.'

... kral olup *âyîn-i 'İsevî üzere* hayatta olan ... 'kral olup *Hıristiyanlık merasimi üzere* hayatta olan ...'

Zamîr-i münîr gibi derûnum sâf ve sâdedir 'Güneşin kalbi gibi içim saf ve sadedir.'

... *dahme-i Âfrâsiyâb-misâl* bir silâhhânedir 'Afrasiyab'ın türbesi gibi bir cephaneliktir'

... *mâh-ı münîr-âsâ* hâle-i âğûş-ı câmi'-i şerîfte menzildir 'parlak ay gibi, caminin ortasındaki yuvarlak meydanda bir yerdir.'

... *mânend-i niyâm* câme-i hâb-ı huzûra girip yattı 'uyuyan (kimseler) gibi huzur yatağına girip yattı.'

... *mânende-i mâr pîçide-pâ-yı* matâyâ olarak ... 'yılan gibi binek hayvanına ayağını toplayıp kurularak...'

... *bâzûsu misâl-i şîr-i jeyân* bir kahraman idi 'kolları *kükremiş arslan* gibi bir kahraman idi.'

... *kâfile-i müştâkân ... gubâr-ı seylâb-zede-vâr ... memerr-i derîçe-i Medine*'ye vurûd eylediler '... gönülleri tutuşmuşların kafilesi *sele tutulmuş toz* gibi Medine kapısının giriş yerine vardılar.'

Eğerçi *nahl-i hurma-veş* değilse zâhirim hem-vâr

Asâ-yı Mûsevî-veş bâtınımda istikâmet var 'Gerçi görünüşüm *hurma dalı* gibi düz değilse de, içimde Hazreti Musa'nın asası gibi doğruluk var'

4. Tamlayıcı olarak kullanılması:

Diğer durumlarda olduğu gibi hâl ekleri alarak cümlenin tamlayıcısı olduklarında da tamlamalar tek bir kelime muamelesi görürler ve bu sebeple son kelimenin aldığı hâl eki bütünüyle tamlamanın eki olur. Bazı durumlarda bu kuralın istisnası olabilecek örnekler de bulunmaktadır. Tamlamayı oluşturan kelimelerin sayısı burada da herhangi bir önem taşımamaktadır.

a. Yönelme hâlli tamlayıcı olarak kullanılması:

Bu iklim selefte *vilâyet-i muhtelifeye* taksîm olunmuş ...tur 'Bu ülke eskiden *çeşitli vilâyetlere* bölünmüştür.'

... mübârek yed-i yümnâlarıyla *zânû-yı şerîfine* vurup ... 'mübârek sağ eliyle *şerefli dizine* vurup...'

... teselsül-i katarât-ı eşk-i lâle-gün *dil-i dîvâneye* ... nâlesin iş'âr eder 'lâle renkli gözyaşı damlalarının birbiri ardınca akması *divane gönle* ... iniltisini gösterir.'

Fülk-i âfitâb-ı felek tâb-ı nûrdan bâdbân açıp murg-vâr tayyâr iken *girdâb-ı deryâ-yı kîre* düşüp battı 'Feleğin güneş kayığı nur ışığından yelken açıp kuş gibi uçmakta iken *kir deryasının girdabına* düşüp battı.'

... bizzât *ihzâr-ı levâzım-ı gil u senge* mübâşeret olundu '... bizzat taş ve toprak gereçlerinin hazırlanmasına başlandı.'

... belki dûrdan bile *itâle-i silsile-i nigâh-ı âteşîne* fırsat bulamaynalar ... '... belki uzaktan bile *ateşli bakış dizisini uzatmaya* fırsat bulamayanlar ...'

... efsûs ki *şikest-i kafes-i çâr-çûbe-i cisme* kâdir olmayasın '... yazıklar ki *cismın dört köşeli kafesini kırmaya* güç yetiremeyesin.'

Bâb-ı sultân-ı serâperde-i levlâke varıp

Kaddimiz bâr-ı tazarru'la dü-tâ eyleyelim '*Levlâk çadırının sultanının kapısına* varıp boyumuzu tazarru yüküyle iki büklüm eyleyelim.'

b. Bulunma hâlli tamlayıcı olarak kullanılması:

... ol *rûz-ı keder-sûzda* telâtum eden ... 'o kederli günde dalgalanan ...'

... ol *hengâm-ı dil-ârâmda* peymâne-i hâtırı lebrîz eden ... 'o gönle hoş gelen zamanda gönül kadehini dolduran ...'

... *rûz-ı ciğer-sûz-ı rüstâhîzde* güzergâh-ı reh-revân-ı na'îm u cahîm olan ... '... *kıyametin ciğer yakan gününde* cennet ve cehennem yolcularına güzergâh olan ...'

... ol *câ-yı mehbit-i envârda* defn ettiler '... o nurların düştüğü yerde defn ettiler.'

Sâye-i nihâl-i bâlâ-keş-i hurmada vaz'-ı hıyâm-ı ârâm olundu '*Hurmanın uzun dalının gölgesinde* eğlenme çadırı kuruldu.'

... uyûn-ı eyvânı *âğûş-ı dâye-i safâ-perver-i tâk-ı sâye-güsterde* günûdedir '... sarayının gözleri *gölge yayan tâkın safalı dadısının kucagında* uykudadır.'

c. Ayrılma hâlli tamlayıcı olarak kullanılması:

... nîm-i râhta vâki' *cisr-i râsttan* güzer olundukta ... '... yolun yarısında bulunan *dosdoğru köprüden* geçince ...'

Nâgâh mekân-ı ba'idden ol mehîb alemler göründü '*Ansızın uzak yerden* o heybetli sancaklar göründü.'

Gün olur ki ... vakt-i seher hurşîd-i münevver tâli'ini *çeşme-i pür-hâbımdan* uyarır 'Gün olur ki ... seher vakti parlak güneş talihini *uykulu göz-zümden* uyarır.'

... bu iki bürke-i masnû'a *cûşîş-i ihsân-ı Nilden* hisse-yâb olmalarıyla ...
'... bu iki sanat eseri havuz *Nil'in ihsanının coşkunluğundan* pay aldıklarından ...'

... *hücûm-ı sultân-ı bahârdan* her birine haberler verdi '... *bahar sultanının saldırısından* her birine haberler verdi.'

... *âfitâb-ı felek-sâye câm-ı bezm-i işretinden cur'a-nûş olmağa râzı oldu*
'... gölgesi feleği tutan güneş işret meclisinin kadehinden bir yudum içmeye razı oldu.'

Firîb-i sâkî-i peymâne-gerdân-ı dalâletten

Dem-i âhirde imânım emânet yâ Rasûlallah 'Son anda, *sapıklık kadehini dolaştıran sakinin kandırmasından* imanım (sana) emanet ey Allah'ın rasulü!'

Ammâ se-şebâne-rûz *müşâhede-i ruhsâr-ı dil-ârâ-yı Beyt-i Hudâdan* cüdâ düşmekle ... 'Ammâ üç gün üç gece *Allah'ın evinin (Kâbe'nin) gönlü süsleyen çehresini seyretmekten* ayrı kaldığından ...'

... vâlide-i mükerrerleri ol nâzenîn mehd-i hulleti *vâhime-i mütecessisân-ı hademe-i zaleme-i Nemrûd-ı bed-bûddan* muhâfaza için ... 'saygı değer annesi o nazlı sevgi beşiğini *varlığı kötü Nemrud'un zalim hizmetçilerinin araştırmalarının (gammazlarının ?) kuruntularından* korumak için'

5. Yükleme olarak kullanılması:

Fiil cümlelerinde birleşik fiil yapısı içinde ancak bir yardımcı fiilin isim unsuru yerinde kullanılabilen tamlamalar, bildirme eklerini almak suretiyle isim cümlesinin yüklemi de olabilmekte, bu hususta da kelime sayısının belirleyiciliği bulunmamaktadır. Burada da tamlamanın ilk kelimesi tabii olarak önem kazanmaktadır. Örneklerde görüleceği üzere, isim cümlesinin yüklemi durumundaki tamlamaların ilk kelimeleri çoklukla fiilimsilerin dışında kelimelerden oluşmaktadır.

a. İsim cümlelerinin yüklemi olması:

... *bir sâhir-i pür-füsûndur* 'bir efsunlu büyücüdür'

... *bir bahr-ı amîktir* 'bir derin nehirdir.'

... *bir sahîfesini bile resm emr-i 'asîrdir* '... bir sahifelerini bile çizmek zor iştir.'

... *lafzından ism-i masdardır* '... kelimesinden mastar ismidir.'

... *hired erbâbına gayr-ı münâsibdir* 'akıllı kimselere uygun değildir.'

... *cebe-hâne olan kubbe-i köhne-i bünyândır* 'cephane olan eski yapılı kubbedir.'

El-hak, kâr-ı dûşvârdır bu 'Hakikaten zor iştir bu.'

... *yıldızı derler bir kevkeb-i mevhûm u mütehayyeldir* '... yıldızı derler bir aslı olmayan hayalî yıldızdır.'

Mısır'ın cânib-i şarkîsinde olan kasabâtın ... şumârı hâric-i havsala-i erkâmıdır 'Mısır'ın doğu tarafında olan kasabaların sayısı rakamların havsalasının dışındadır (rakamlarla ifade edilmez).'

... *merâkîd-ı ashâb-ı kirâm hâric-i hayta-i hisâbdır* 'Hazret-i Peygamberin arkadaşlarının mezarları hesap ipinin dışındadır (hesaba sığmaz).'

Siyâh kabâ ile hem-seng-i terâzû-yı i'tibârdır 'Siyah kaftan ile itibar terazisinde aynı değerdedir.'

... *sülûsân-ı âheri mesâcid ... idiği karâr-dâde-i müheñdisân-ı diyârdır* 'diğer üçte birinin mescid olduğu diyarın mühendislerinin karar verdiği (verdiği bir husustur).

Birisi dahi câmi'-i sultân-ı Gavrîdir 'Birisi de Gavri sultanın camisidir.'

... *bir tûde-i refî'a üzre merci'-i i'tibâr-ı züvvârdır* 'bir yüksek tepe üzerinde ziyaretçilerin itibar yeridir (itibar ettiği yerdir).'

... *matla'-ı nûr-ı ziyâdır bu* 'aydınlığın nurunun doğduğu yerdir bu.'

... *bu ol sultân-ı serâperde-i risâlettir* 'bu o peygamberlik çadırının sultanıdır.'

... *seng-i mübâreke ... bâse-gâh-ı efvâ-ı züvvârdır* 'kutsal taş ziyaretçilerin ağızlarının öpme yeridir.'

Mihrâb-ı sa'âdet-nisâbı ... cilve-gâh-ı kabûl-i du'âdır 'Saadetli mihrabı duanın kabul yeridir.'

Kilîd-i genc-i hikemdir zebân-ı Mevlânâ 'Mevlânâ'nın dili hikmetler hazinesinin kilididir.'

Sakin terk-i edebden kûy-ı mahebûb-ı Hudâdır bu 'Edebi terk etmekten sakın, (zira) burası Allah'ın sevgilisinin (Hazret-i Muhammed'in) beldesidir.'

... *asker-i encüm-peykeri râcim-i şeyâtîn-i şer'-i mübîndir* 'yıldızlar gibi olan askeri apaçık şeriatin (İslâm'ın) şeytanlarını taşlamaktadır.'

... *sûziş-i firâkın beyânı hâric-i kudret-i kalem-i ter-zebândır* 'ayrılığın acısının ifade edilmesi taze dilli kalemin kudretinin dışındadır.'

... *dâhil-i şumâr-ı cerîde-i ümmeti olmak mersûm-ı sahâyif-i âmâl-i enbiyâdir* 'ümmet listesinin sayısına girmek nebilerin emel sayfalarına resmedilmiştir.'

... *dâru'ş-şifâ-yı illet-i ma'sıyyettir* 'isyankârlık hastalığının şifa evidir.'

Kürre-i arz cism-i basît-i bârid-i yâbisdir 'Yerküre kuru, soğuk ve düz (bir) cisimdir.'

... *tekellüfâtına düştüğü zebân-güzâr-ı tevârih-şinâsân-ı vakâyi'-i Mısıryedir* 'zorluklarına düştüğü Mısır ile ilgili olayların tarihini bilenlerin dilindedir.'

Bâd-ı zehr-i gam-ı devrândır berş 'Berş (bir çeşit keyif verici macun) zamanın kederinin panzehiridir.'

... *aleyhi ve sellem hazretlerinin eser-i kadem-i lâ-mekân-pîrâları vesîle-i mübâhât-ı cebîn-i arş-ı berîndir* 'Hazret-i Peygamberin mekânsızlığı süsleyen ayâğının izi yüksek arşın altına övünme vesilesidir.'

... *ol der-i hikmet-eser pîşgâhında vâdî-i hevl-nâk-i ba'îdü'l-fevr-i mağâk-ı cahîmdir* 'o hikmetli kapının eşliğinde cehennem çukurunun acelesiz, korkulu vadisidir.'

b. Fiil cümlelerinin yüklemi olması:

Bir takım kalıp sözlerin dışında (*men dakka dukka* 'kim (başkasının kapısını) çalarsa (vurursa, bir gün kendi kapısı da) çalınır [atasözü]', *âmed ü reft* 'geldi gitti, geliş gidiş' vb.) Arapça veya Farsça çekimli fiil halinde Türkçe'ye girmiş kelime bulunmamaktadır. Diğer alıntı kelime ve şekillerle birlikte tamlamalar da cümleye yardımcı fiillerle birleşerek yüklem olabilmektedir. Kelime dizilişi Türkçedekinin tersine olduğu için Arapça ve Farsça tamlamaların Türkçe yapıya bağlanan unsurunun ilk kelime (veya ilk unsur) olduğu yukarıda da belirtilmişti. Tamlamanın diğer kelimeleri, taşıdıkları manayla ilgili olarak, birleşik fiilin çeşitli yönlerden tamlayıcısı durumundadırlar. Genel manada dil mantığından hareketle bu yabancı şekiller, ancak Türkçe'nin ifade kalıbına uygun bir tarzda düşünüldüğünde açık bir mana kazanmaktadırlar. Bu anlamda, birçok kelimenin özellikle de birleşik ve türemiş kelimelerin sözlüklerde yer alan karşılıkları, ortaya konulan ifadenin anlaşılmasını sağlayacak ön bilgi olmaktan öteye geçmemektedir. Burada dikkati çeken nokta, tamlamanın ilk kelimesi (ilk unsuru) ile onu takip eden kelime veya unsur arasındaki anlam ilişkisini sağlayan şekil unsurunun ne olabileceğidir. O yüzden, hareket karşılayan kelimenin çatı anlamının ne tür tamlayıcı istediğini bilmek, yardımcı fiile veya başka gramer unsurlarına bağlanacak kelimenin doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlayacak anahtar bilgi niteliğinde olmaktadır.⁶

6. Arapça asıllı fiilimsilerin ne tür tamlayıcılarla kullanılabildiklerine dair Yılmaz (1988) faydalıdır.

Sıfat tamlaması ve ilk unsuru hareket ifadesi taşımayan bir kelimeyle kurulmuş isim tamlamaları bütün olarak yardımcı fiilin isim unsuru durumunda kalmaktadırlar. Tamlamaların kelime sayılarının farklı olması bu bakımdan da her hangi bir özellik arz etmemektedir; ancak iki kelimeyle kurulmuş tamlamalarda ikinci unsurun çoklukla bulunma ve ayrılma hâli ekli tamlayıcı olarak yardımcı fiile katıldığı görülmektedir.

Konuyla ilgili örneklerimizi ilk kelime ile ikinci kelime arasındaki söz konusu edilen hususu dikkate alarak sınıflandırmak istiyoruz:

ba. Özne fonksiyonuyla katılması:

Türkçe'nin cümle yapısına göre teşkil edilmiş bir cümlenin fail unsuru müstakil bir kelime veya kelime grubu olarak değil, Farsça tamlama içinde bir kelime veya tamlama hâlinde bulunmaktadır. Böyle cümlelerin yardımcı fiili çoklukla geçişsiz veya dönüşlü hâldedir:

... her yüzden sevk-i *kelâm* olunurdu 'her taraftan söz sevk olunurdu.'

Eğer bir zaman dahi bunlara irhâ-i *inân* olursa ... 'Eğer bunlara bir zaman daha *dizgini* gevşetme olursa (eğer bunların bir zaman daha *dizgini* gevşetilirse, dilediklerini yapmalarına müsaade edilirse)'

... bâb-ı safâdan sâha-i mes'âya tahrîk-i *hatavât-ı ihtimâm* olundu 'safa kapısından sa'y meydanına *ihitimam* adımları yürütüldü.'

... cezbe-i kemend-i muhabbete teslîm-i *gerden-i irâdet* olunup 'muhabbet kemendinin çekiciliğine *irade boynu* teslim edildi.'

... ol hâk-i şeref-nâkde sarf-ı *nakdîne-i evkât* olmağla 'o şerefli toprakta *vakit akçeleri* harcandığından'

... sâye-i nihâl-i bâlâkeş-i hurmada vaz'-ı *hıyâm-ı ârâm* olundu 'hurmanın uzun dalının gölgesinde *eğlenme çadırı* kuruldu.'

... mısır-ı Kahire'ye imâle-i *licâm* olundu 'Kahire şehrine *dizgin* uzatıldı (gitmek üzere harekete geçildi)'

Her ne tarafa imrâr-ı *nazar* olursa ... 'Her ne tarafa göz gezdirilse ...'

bb. Nesne fonksiyonuyla katılması:

Yüklemi geçişli fiil cümlelerinde mutlaka nesne de bulunur. Bu nesne Türkçe kuruluşlu cümlede bir kelime veya kelime grubu olabildiği gibi bazen de Farsça kurallı tamlamanın içinde bir kelime veya tamlama halinde bulunmaktadır. Bu durumda, yardımcı fiilin nadiren ol-, çoklukla da et-, eyle- olduğu görülmektedir. Yardımcı fiilin ol- olması durumunda geçişlilik fonksiyonunu

tamlamanın ilk kelimesi taşımaktadır. Diğer durumlarda yardımcı fiille birleşen ilk kelime çoklukla fiil ismi (mastar) olmaktadır:

... târik-i *nâm u nâmus* olup ... '*namus ve şöhreti* terk eden olup (terk edip)'

Âkil olan *fevt-i fırsat* eylemez '*Akıllı olan fırsatı fevt* eylemez (kaçırmaz)'

... *def-i cû'* ederlerdi '*açlığı def* ederlerdi (giderirlerdi)'

... *iktisâb-ı safâ* ederek ... '*neşe* iktisap ederek (kazanarak)'

... *tekmîl-i kuvvet* edip ... '*kuvveti* tekmil edip (tamamlayıp)'

... *çarh-ı nüh-tâka itâle-i lisân* edip ... '*dokuz katlı göğe dil* uzatıp'

... herkes *kâse-i iktidârınca irâka-i dem* etmekte ... '*herkes gücü kâsesince kan* akıtmakta'

... *bezm-i sohbetler* edip ... *kazâ-yı mâ-fât* ettiler '*sohbet meclisleri kurup boşa* geçen günleri kaza ettiler'

... *tathîr-i pîrâhen-i cân* etmekle ... '*can gömleğini* temizlemekle'

... herkes *vatan-ı me'lûfuna tevcîh-i rû-yı garâm* etmeğin ... '*herkes alıştığı* vatanına *sevda yüzünü* yönelterek'

... ol şu'le-i *cemâl-i mevcûdâta bî-perde itâre-i pervânê-i nigâh* eyleye '*o bütün varlığın güzelliğinin şulesine* perdesiz *bakış kelebeğini* uçura.'

... *irtikâb-ı meşâkk-ı bahr u berf* ile *tayy-i menâzil-i iştiyâk* ederek ... '*karra ve denizin zorluklarına* katlanıp *özlem menzillerini* tayyederek (aşarak, atlayarak)'

... *merkad-i mukaddes müşâhedesinden sedd-i derîçe-i nigâh* edersin '*kutsal mezarı seyretmekten* bakış penceresini kapatırsın.'

... *Abdulkâdir-i Geylânî'nin hırka-i latîfleri* ... *devr-i ebdân-ı hülafâ-i Kâdiriyye* ederek ... '*Abdulkâdir-i Geylânî'nin latif hırkaları Kâdirî halifelerinin* *bedenini* devr ederek'

... *niyâz-ı visâli mutazammın ref'-i varak-pâre-i arz-ı hâl* ettikçe ... '*kauşma arzusunu* ihtiva eden *arzuhal kağıdını* kaldırdıkça'

Tecdîd-i zikr-i hâlât-ı güzeşte ile *iktisâb-ı neşât-ı eyyâm-ı şebâb* ederek ... '*geçmiş hallerin anısını* yenileyip *gençlik günlerinin neşesini* kazanarak'

... ol gün *ilbâs-ı câme-i merdümek-i kevn* etmeğin ... '*o gün kâinatın gözbebeğinin elbisesini* giydirerek'

... *zevk-i rûhânî* ile *gâh mükâleme-i ser-güzeşt-i eyyâm-ı firâk* ve *gâh müzâkere-i müşkilât-ı nüsha-i iştiyâk* ederek ... '*manevî bir zevkle* *gâh ayrılık*

günlerinin macerasını konuşarak gâh iştîyak nüshasının zorluklarını müzakere ederek'

... reh-rev-i cân terk-i taht-ı revân-ı çehâr-pâye-i beden eyledikte ... 'can yoldaşı bedeninin dört ayaklı tahtırevanını terk eyleyince'

bc. Yönelme hâlli tamlayıcı olarak katılması:

Bu durumda yardımcı fiille birleşen çoklukla sıfat fiil cinsinden bir kelime olmaktadır. Yönelme hâli ekli tamlayıcı bir kelime olabildiği gibi tamlama hâlinde de bulunmaktadır. Bu hâl, yardımcı fiilin isim unsurunu teşkil eden tamlamanın kelime sayısı ile ilgili gözükmemektedir.

... pâ-nihâde-i su'ûd olmak ... 'yıldızlara ayak koymak'

Hilâf ağacı lâ'ik-i nâr olur 'anlaşmazlık ağacı ateşe lâyük olur'

... mâlik-i 'izz ü câh olanlar ... 'makam ve kudrete sahip olanlar (makam ve kudret sahibi olanlar)

... tedbîr eyledik ki mazhar-ı du'â olasın.'tedbir eyledik ki duaya mazhar olasın'

... dest-i ihsânını açıp ol lenger-i behişt-peykeri gark-i zer ve pîr-i kalenderi müstağrak-ı cevher kıldı 'iyilik elini açıp o cennet görünümlü lengeri altına boğup (altınla doldurup) zavallı yaşlıyı cevhere gark etti (boğdu)'

... pâ-ber-câ-yı kıyâm olan ... 'kıyama kalkan'

... zübâb-kirdâr hâss ü 'âm giriftâr-ı dâm olmuştu 'sinek gibi halk ve ileri gelenler tuzağa tutulmuştu'

... kâfile-i huccâc ... evrâk-ı hazân-zede gibi üftâde-i zemîn olup ... 'hacılar kafilesi sonbahar vurgunu yapraklar gibi yere düşüp'

... dâmen-i sahrâ girifte-i pençe-i sevdâ kılındı 'ovanın çevresi sevdanın pençesine tutuldu'

... sîne-i mâhı ... çâk ettikleri resîde-i zirve-i vukû' olmuştur 'ayın sinisini yırtıkları olay zirvesine ulaşmıştır'

... kusûr-ı kâmet ü bu'd-ı mesâfe ile mütevârî-i perde-i hafâ olanların ... 'boy kısalığı ve mesafenin uzaklığı ile gizlilik perdesine saklananların'

... dâhil-i şumâr-ı züvvâr olmak... 'ziyaretçilerin sayısına dahil olmak (girmek)'

... rişte-i enfâs rehîn-i 'ukde-i ızdırâb olmuş ... 'nefeslerin ipi ızdırap düğümüne rehin olmuş'

... astar-ı zerrîn-târ-ı müşk-bârları nûr-bahşâ-yı efvâh-ı züvvâr olmuştur 'misk saçan parlak astarları ziyaretçilerin ağızlarına ışık saçmıştır'

... mihrâb-ı İbrahim nâmıyla mersûm-ı *sahîfe-i dîvâr-ı iştihâr* olmuştur 'İbrahim mihrabı adıyla *şöhret duvarının yüzüne* resmedilmiştir'

... mersûm-ı *kûşe-i bâl-i Rûhu'l-Emîn* olan dâire-i Harem-i Mükerrerem ... 'Cebrail'in kanadının köşesine resmedilmiş olan kutsal Harem dairesi'

... mâhçe-i zer-endûde-i minârât-ı ref'ası tabanca-zen-i *sûret-i âfitâbdır* 'yüksek minarelerinin yaldızlı küçük ayları *güneşin suratına* tabanca atmaktadır.'

... âvâze-i gulgule-i felek-fersâ-yı lebbeyki âmîhte-i *ezkâr-ı müsebbihân-ı mele'-i a'lâ* eylediler 'lebbeykin göğe çıkan gürültü sesini *mele-i a'lâda Allâh'ı tesbih edenlerin zikirlerine* astılar'

bç. Bulunma hâlli tamlayıcı olarak katılması:

İkinci unsurun birinci unsura bağlanması, ilk kelimenin yer ismi karşılayıp karşılamamasıyla ilgili olup, tamlamanın ilk kelimesiyle olan anlam ilişkisine göredir. Bu fonksiyonda kullanılan tamlamaların ikiden fazla kelimeyle kurulmuş oldukları görülmektedir.

... kârnâme-i masnû'a üzre rîhte-i *kâleb-i istihkâm* olmak ... 'sanatkârâne ortaya konmuş nümuneye uygun biçimde *istihkâm kalıbında* dökülmek'

... kadem-i nebî nâmıyla *şöhret-yâb-ı arsa-i rûzgâr* olmuştur 'Nebî'nin ayağı adıyla *zaman arsasında* *şöhret* bulmuştur'

Dem-be-dem garka-i *seylâb-ı sirişk* oldu benim 'Zaman zaman benim *gözyaşı seline* battı'

... âvâre-i beyâbân-ı firâk olursun '*ayrılık caddesinde* avare olursun'

... herkes vakfe-gîr-i *kûşe-i meskenet ü iftikâr* olmak... 'herkes *fakirlik ve miskinlik köşesinde* durmak'

Kimi zebânın mâhî-i *cûy-bâr-ı salavât* ... etmeğin ... 'Kimi dilini *salavât ırmağında* balık ettiğinden'

... biri Bürke-i Özbekiyye ile nâm-yâfte-i *elsine-i enâm* olmuştur 'biri Özbek Gölü şeklinde *halkın dilinde* *şöhret* bulmuştur'

... sallallahu aleyhi vesellem ... ashâbıyla *verâ-nişîn-i perde-i hafâ* oldukları ... 'Hazret-i Peygamber arkadaşlarıyla *gizlilik perdesinin arkasında* oturdukları'

... miyâne-i sahn-ı hânede ser-zede-i *çemen-zâr-ı şuhûd* oldukları ... 'evin sahanlığının ortasında *görünme çemenliğinde* baş verdikleri (görüldükleri)'

... nice âzâde-dilleri mahbûs-ı *zindân-ı çâh-ı zenahdân* etmeğe fermân edip ... 'nice azade gönüllüleri *çene çukuru (?) zindanında* hapsetmeğe ferman edip'

... kûşe-güzîn-i pister-i hâb-ı 'adem olup ... 'yokluk uykusunun döşeğinde köşe seçip'

... andelîb-i hûn-terâne-i dil âşiyân-gîr-i şâhçe-i cism-i nizâr olaldan beri 'gönlün kanlı nağmeli bülbülü zayıf beden dalında yuva kuralıdan beri'

Kelime-i ümmü'l-kıyâs galat-ı meşhûr-ı elsine-i avâm olmağla ... 'Ümmü'l-kıyâs (kıyasın anası) kelimesi halkın dilinde meşhur galat olduğundan'

... ol surh-ruh-ı gülistân-ı hayâ ... hazretlerinin çeşm ü zebânları şinâver-i emvâc-ı sutûr-ı bahr-ı kadîm-i Yezdânî olduğu ... 'o haya gülistanının kırmızı yanaklısı (olan Hazret-i Osman ?) hazretlerinin göz ve dili Yarattıcı'nın eski denizinin satır dalgalarında yüzdüğü'

... mütehayyiz-i miyâne-i hıyâbân-ı sutûr-ı gülşen-i Kelâm-ı Kadîm olmuştur 'Kuran-ı Kerim'in gülbahçesinin satırları caddesinin ortasında önemli yer tutan biri olmuştur'

... metâ'-ı derecâtı bâfte-i minvâl-i musavver olmağın ... 'basamakların malı tasvir olunmuş tarzda dokunduğundan'

Bu tamlamaların bazılarını, özellikle de ilk kelimesi hareket ismi olmayanları bulunma hâline koymadan bütün kelimeleri isim tamlaması formunda da düşünmek mümkündür: mâhî-i cûy-bâr-ı salavât ... et- 'salavat ırmağının balığı et-, galat-ı meşhûr-ı elsine-i avâm ol- 'halk dilinin meşhur galatı ol-' gibi.

bd. Ayrılma hâlli tamlayıcı olarak katılması:

Bunlarda birleşik fiil çoklukla 'ol-' yardımcı fiiliyle kurulmaktadır.

... bîhte-i gırbâl-i teng-çeşm olmuş ... 'dar gözlü kalburdan geçirilmiş'

... bîhte-i gırbâl-i tevâtür olan hubûbât-ı ahbâr vefkınca ... 'tevatür kalburundan geçirilmiş olan haber taneleri gereğince'

Riyâz-ı nüzhet-âyîni âb-horde-i kâse-i ihsân-ı riyâz olmağın ... 'Neşeli bahçeleri cennet bahçesinin ihsan kâsesinden su içtiğinden'

Ol pâdişâh-ı kâm-yâb lezzet-çeş-i hân-ı amîmü'n-nevâl-i memât olduktan sonra ... 'O arzusuna erişmiş padişah ölümün ihsanı herkese olan sofrasından tattıktan sonra'

be. Zarf fonksiyonuyla katılması:

Zarf fonksiyonu, vasıta hâli ile sınırlı gözükmektedir. Tamlamanın hareket ifadesi taşıyan ilk kelimesinin ne tür tamlayıcı aldığı burada da belirleyici rol oynamaktadır.

... câmi'-i bî-cemâ'atın hesâbı muhât-ı ilm-i İlâhîdir 'cemaatsiz caminin hesabı Yarattıcıya ait bilgiyle kuşatılmıştır (sayısını Allah bilmektedir).'

... bu mahalli gösterdikte cümlesi pesend-i *hezâr* ettiler 'bu yeri gösterince hepsi *pek çok* (*binlerce*) beğenmişlik ? ettiler (pek çok kere beğendiklerini söylediler)'

... *pâ-beste-i cürm ü taksîr* olan bu abd-i fakîr ... 'günah ve suçla ayağı bağlı olan bu fakir kul'

... *berg-i terin gûşunu pür-dürr-i şâhvâr* ede 'taze yaprağın kulağını *büyük inci(ler)le* dolu ede (doldura)'

Cân-ı pür-illeti lebrîz-i şifâ eyleyelim 'hastalıklı canı *şifayla* dolu eyleyelim (dolduralım)'

... *âb-ı Nil* ... *gabrâ-yı Kahire'yi mestûr-ı dâmen-i himmet* ettiği mevsûm olmağla ... 'Nil'in suyu (Nil nehri) Kahire bölgesini *himmet eteğiyle* örtülü ettiği (örttüğü) bilindiğinden'

... *kûşe-i me'men-i dâmenlerin bürîde-i mikrâz-ı merhamet* buyurduklarında ... 'eteğinin güvenli köşesini *merhamet makasıyla* kesilmiş buyurduklarında (kestiklerinde)'

... *sahâif-i cüdürânında şikâfte-i erre-i hikmet* olmuş *ruhâm-ı âyîne-endâmlar* ... 'duvarların yüzlerinde *hikmet bıçkısıyla* yarılmış ayna görünümlü mermerler'

... *kâfile-i âh u feryâd* ... *gerdûnu pür-metâ'-ı eşk-i lâle-gûn* eyledi 'ah u feryat kafilesi âlemi lâle renkli *gözyaşı malıyla* dolu eyledi (doldurdu)'

... *şebnem-i sabr rübûde-i pençe-i mihr-i iştiyâk* olmağla ... 'sabır çiyi *arzu güneşinin pençesiyle* kapılmış olduğundan (kapıldığından, alıp götürüldüğünden)'

... *dest-i iştihâ şüste-i âb-ı çeşm-i firkat* olmağa ... 'istek eli *ayrılık gözyaşıyla* yıkanmış olduğundan (yıkandığından)'

... *kenâr-ı varak-ı pîrûze-fâm-ı deryâdan bürîde-i mikrâz-ı kavâyim-i matâyâ* kılındıktan sonra ... 'denizin mavi renkli yaprağının kenarından *binek hayvanlarının hareket* (ferman, kaymeler vb. ?) *makasıyla* kesilmiş kılındıktan (kesildikten) sonra'

... *nâlesin dem-sâz-ı âh u enîn-i dil-i hazîn* etmekle ... 'iniltisini *hüzünlü gönlün ah u iniltisiyle* arkadaş (denk, aynı) ederek'

... *Medine-i Münevvere'yi sîrâb-ı seylâb-ı eşk-i hûn-pâş* ederek ... 'Kutsal Medine'yi *kan saçan gözyaşı seliyle* dolu ederek (doldurarak)'

Yine *mihrâb-ı a'zâmın cânib-i yemîninde çekîde-i kalem-i elem-sûz-ı Hazret-i zi'n-nûreyn* olan *Mushaf-ı şerîf* ... 'Yine en büyük mihrabın sağ tarafında *iki nur sahibi Hazretlerinin* (*Hazret-i Osman'ın*) *elemli kalemiyle* çekilmiş (yazılmış) olan şerefli *Mushaf*'

... Zât-ı Mukaddes-i İlâhiyye'ye ihtisâsla hem-seng-i *terâzû-yı kader-i arş-ı a'zam* olup ... 'İlâhî mukaddes zâta (Yüce Yaratıcı'ya) mahsus kılarak *en büyük arşın kader terazisiyle* denk (bir ölçüde) olup'

Sonuç:

Görülüyor ki Arapça ve Farsça tamlamalar neredeyse Türklerin İslâmla temasından beri az veya çok kullanıldıkları hâlde Türkçenin bünyesine yabancı kalmış dil unsurları olmuşlardır. Bununla birlikte Klâsik Osmanlı Türçesi döneminde, bir takım edebî mülâhazalarla, meselâ çalışmamıza örnekler aldığımız *Tuhfetü'l-Haremeyn, Münâzara-i Sultân-ı Bahâr bâ- Şehriyâr-ı Şitâ* gibi eserlerde bu gramer şekillerinin yoğun bir biçimde kullanıldıkları da bir gerçektir. Bu yoğunluğa rağmen dil bilgisi kitaplarında bu unsurların Arapça ve Farsça gramer kuralları içinde daha çok yapısıyla ilgili bilgiler verilmekle yetinildiği görülmektedir (msl. Meninski). Buna karşılık, söz konusu dil unsurlarına yer vermeyen Türkçe dil bilgisi kitapları vardır (msl. Molino, Viguiet, Carbognano). Bunlar da göstermektedir ki Arapça ve Farsça tamlamalar, edebî eserlerde yoğun bir şekilde kullanıldıkları dönemlerde de Türkçe'nin gramer unsuru olarak görülmemiştir.

O bakımdan bu dil unsurlarının Türkçe cümle içinde yerli yerinde anlaşılabilmesi için kelimelerin sözlük anlamları dışında bazı açıklayıcı bilgilere ihtiyaç duyulduğu ortadadır. Böyle bir çalışmayla söz konusu alıntı gramer şekillerinin Türkçe cümle içindeki kullanım özelliklerini ve anlamca Türkçe cümleye katılış biçimlerini belirlemeye çalışmış olduk. Diğer taraftan, çalışmamızın Osmanlı Türçesi dönemine ait eski metinlerimizin anlaşılması çabalarına katkı sağlayacağı da umulur.

Kaynakça:

- Abdurrahman Şeref (1318). *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, c. II, İstanbul.
- Ahmed Cevdet Paşa (1881). *Belâgat-i Osmâniyye*, İstanbul.
- Carbognano, C. C. (1794). *Primi Principi della Grammatica Turca*, Roma.
- Davids, Arthur Lumley (1836). *Grammaire Turke*, Londres.
- Deny, Jean (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, terc.: Ali Ulvi Elöve, İstanbul.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi yayınları, Ankara 1993.

- Duman, Musa (1987). *Yapıları ve Kullanılışları Bakımından Arapça ve Farsça Tamlamalar*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Duman, Musa (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyılda Ses Değişmeleri*, TDK yayınları, Ankara.
- Ergin, Muharrem (1975). *Osmanlıca Dersleri.*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Evliya Çelebi. *Seyahatname*, c. I, Topkapı Sarayı Müzesi Ktp. Bağdat Bölümü, nr. 304.
- Evliyâ Çelebi (1315). *Seyâhat-nâme*, İkdâm Matbaası, c. I. (s. 27-129) Dersaadet.
- Kâtip Çelebi (1732). *Cihân-nümâ*, Müteferrika basımı, s. 1-100.
- Hüseyin Kazım Kadri (1927). "Dîbâce", *Büyük Türk Lügati*, Devlet matbaası, İstanbul 1927.
- Kahraman, Tahir (1996). *Çağdaş Türkiye Türkçesindeki Fiillerin Durum Eklî Tamlayıcıları*, TDK yayınları, Ankara.
- Keçecizade Fuad Paşa ve Cevdet Paşa (1851). *Kavâid-i Osmâniyye*, İstanbul.
- Kutlu, Havva (1993). *Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Çıkan Bazı Gazete ve Dergilerdeki Arapça ve Farsça Tamlamalar ve Karşılıkları*, DTCF Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, lisans tezi , Ankara.
- Lâmi'î Çelebi (1290). *Münâzara-i Sultân-ı Bahâr bâ- Şehriyâr-ı Şitâ*, İzzet Efendi Matbaası, İstanbul, 75 s.
- Meninski, François de Mesgnien (1680). *Linguarum Orientalium, Turcicæ, Arabicæ, Persicæ, institutiones seu grammatica Turcicæ*, Viennæ.
- Molino, Giovanni (1641). *Dittionario della Lingua Italiana-Tvrchesca*, Roma.
- Mütercim Asım (1314). *El-Okyanusu'l-Basît fî-Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît (Kamus Tercümesi)*, I-IV, İstanbul.
- Parigi, Bernardo da (1665). *Vocabolario - Italiano -Tvrchesco, (Söz Kitabı) I-III*, Roma.
- Rhasis, Georges(1828). *Vocabulaire François - Turc*, St. Petersburg.
- Seaman, Gulielmo (1670). *Grammatica Linguæ Turcicæ*, Oxoniæ.

Selim Sabit (1298). *Sarf-ı Osmanî*, İstanbul.

Steingass, F. (1930). *A comprehensive Persian-English Dictionary*, (2. baskı) London.

Süleyman Paşa (1297). *İlm-i Sarf-ı Türkî*, İstanbul.

Şemseddin Sâmî, Kâmûs-ı Türkî, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

Tahir Kenan (1390). *Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî*, (birinci defter), Vilayet matbaası, İzmir.

Timurtaş, F. Kadri, (1991). *Osmanlı Türkçesi Grameri*, İstanbul.

Viguiet, M. (1790). *Éléments de La Langue Turque ou tables analytiques de la langue turque usuelle, avec leur développement*, Constantinople.

Yılmaz, Mehmet (1988). Arapça Bir Kelimeyle Türkçe'nin Yardımcı Fiilleri Şeklinde Kurulan Birleşik Fiiller, (yüksek lisans tezi), İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, V+75 s, İstanbul.

Yusuf Nâbî. *Tuhfetü'l-Haremeyn*, Daru't-Tıbbî'l-Âmire, İstanbul, 1265 (m. 1848), 112 s.